

O'zbek Tilining Izohli Lug'atida Keltirilgan Olinma So'zlar Tadqiqi

G'iyos Do'stmurodov¹, Mohinur Boyjigitova²

Annotatsiya: Ushbu maqolada 2022/2023-yillarda nashr etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi "L" harfiga doir o'zlashmalar aniqlanib, ularning qaysi tillardan kirib kelganligi, qaysi sohaga doir olinmalar mavjudligi borasida fikr bildirilgan. Shuningdek, maqolada o'zlashma so'zlarning statistik tahlili ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: lug'at, o'zlashmalar, lingvistika, lug'at turlari, termin, derevatsiya, atamalar, olinma so'zlar.

Kirish

Til – millat qiyofasining bir bo'lagi. Har bir xalqning o'ziga xos tili bo'lib, uning madaniyati, qadriyati va urf-odatlarini avlodidan avlodga yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Til orqali insonlar o'z fikrlarini ifoda etadilar, tajriba almashadilar va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etadilar. Ayniqsa ona tili millatning ruhiyati va birligini mustahkamlovchi asosiy omillardan biridir. Ona tilining qadrlanishi va rivojlanishi millatning kelajagi bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli, har bir inson o'z tilini sevishi, uni hurmat qilishi va rivojlantirishga hissa qo'shishi lozim. Zero, Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ta'kidlaganidek – "milliy til – millatning yuragidir. Tilni yo'qotish – millatning qalbini sug'urib olish demakdir. Tilni yo'qotgan millat boshqa millatlarga singib ketadi"[4: 34]. Shu ma'noda o'zbek tilini asrash, uning sofligini saqlash va ayni damda uning lug'at boyligini asrash uchun barchamiz birdek mas'ulmiz. O'zbek tili leksikasi, ya'ni so'z boyligi bir qancha manbalar asosida boyib boradi. Ularni, eng avvalo, ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

1. Ichki manba – o'z ichki imkoniyatlari asosida boyish.

2. Tashqi manba – boshqa tillardan so'z olish asosida boyish.

O'zbek tili so'z boyligi jihatidan juda boy bo'lib, uning lug'aviy tarkibini asliy turkiy so'zlar, arab, fors va rus tillaridan olingan so'zlar, so'nggi yillarda esa ingliz va boshqa zamonaviy tillardan kirib kelgan so'z va terminlar tashkil etadi.

Olinma so'zlarga qaraganda qadimdan qo'llanib kelayotgan so'zlar ham mavjud bo'lib ular o'z qatlamni tashkil etadi. O'z qatlam o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur, qoraqalpoq singari tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Barcha turkiy tillar uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar umumturkiy so'zlar deyiladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil etadi. O'z qatlam bu tildagi eng qadimiy va milliy so'zlar majmuasi bo'lib, xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotini aks ettiradi. Bu qatlam o'zbek tilining asosi hisoblanadi

O'zbek tili lug'at tarkibining boyishida o'zlashma so'zlar katta ahamiyatga ega bo'lib, chet tili so'zlarining tilimizga kirib kelishi va ularning ishlatilishi tilimizdagi ma'lum bir yangi so'zlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi va bu turdagi so'zlar guruhi o'zlashma(olinma) so'zlar deyiladi. O'zlashma – boshqa tillardan olingan, ammo o'sha tilga xos talaffuz va yozuv shaklida ishlatiladigan so'zlardir. O'zlashmalar bir tilga boshqa bir tildan kirgan so'zlar bo'lib, ular grammatik jihatdan asl tilga moslashtirilgan bo'ladi. O'zlashma qatlam tilimizning lug'at tarkibida boshqa xalqlar tilidan kirib

¹ IPU Samarqand kampusi dotsent v.b.

² Filologiya va tillarni o'qitish(o'zbek tili) yo'nalishi 1-bosqich talabasi

kelgan soʻzlar ham mavjud. Bunday soʻzlar tilning lugʻat boyligidagi oʻzlashma qatlamni tashkil etadi. Oʻzlashgan soʻzlar vaqt oʻtishi bilan oʻzbek tilining fonetik, morfologik va grammatik qoidalariga moslashgan holda ishlatiladi va lugat tarkibini hosil qiladi. “Lugʻat” soʻzi arab tilidan olingan boʻlib, “soʻzlar toʻplami” yoki “leksikon” maʼnosini anglatadi. Lugʻat deganda, odatda, maʼlum bir tilda ishlatiladigan soʻzlarning maʼnosi, talaffuzi, yozilishi va qoʻllanishiga oid maʼlumotlar jamlangan kitob yoki elektron manba tushuniladi. Lugʻat turlicha boʻlishi mumkin. Masalan, **ikki yoki koʻp tilli lugʻat** (soʻzlarning tarjimasini beruvchi lugʻat: oʻzbekcha – inglizcha lugʻat), **terminologik lugʻat** (maʼlum bir soha yoki fan yoʻnalishiga oid atamalar lugʻati), **dialektologik lugʻat** (turli shevalardagi soʻzlarni jamlovchi lugʻat), **izohli lugʻat** (soʻzlarning maʼnosi, ishlatilish doirasi, talaffuzi va grammatik xususiyatlarini tushuntirib beruvchi lugʻat) kabi. Bularning ichida tilning leksik tarkibini nisbatan mukammal aks ettiruvchi soʻzlik izohli lugʻatdir. Bu turdagi lugʻatlar bir tildagi soʻzlarning izohini aynan oʻsha tilda beradi. Oʻzbek tilining izohli lugʻati ilk bor 1981-yilda nashr qilingan va u 2 jildidan iborat boʻlib, 80000 ga yaqin soʻz va soʻz birikmalari kiritilgan. Keyinchalik izohli lugʻat bir necha marta nashr etildi, biroq takomillashgan va 85000 soʻzni oʻz ichiga olgan lugʻat 2022/2023-yillarda lotin yozuvida 6 jildli yangi tahrirda chop etildi. Tabiiyki, lugʻat hajmining oshishiga olinma soʻzlarning ham hissasi mavjud boʻlib, ularni quyidagicha mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin:

1-jadval

1	Arabcha	56
2	Forscha	52
3	Lotincha	44
4	Yunoncha	31
5	Fransuzcha	20
6	Ruscha	16
7	Inglizcha	15
8	Nemischa	14
9	Italyancha	4
10	Xitoycha	2
11	Ispancha	1
12	Portugalcha	1
13	Armancha	1
14	Gollancha	1

Lotincha. Lotin tilidan oʻzlashgan soʻzlar asosan meditsina sohasiga aloqador. Masalan, laringet “*larynges – hiqildoq*”. Hiqildoq shilliq pardasining tumov, gripp va boshqa shu kabi kasalliklar oqibatida yalligʻlanishi[3: 354].

Forscha. Fors tili oʻzbek tiliga qadimdan katta taʼsir koʻrsatib kelgan. Fors tilidan kirgan soʻzlar harbiy sohada keng qoʻllaniladi: *Lashkargoh* [lashkar turadigan joy: harbiy qarorgoh]. Lashkar kelib qoʻnadigan joy, harbiy qarorgoh, lager. Masalan, *Bu kecha lashkargohda ish qaynadi*.

Arabcha. Arab tili Islom madaniyati taʼsiri orqali oʻzbek tilida chuqur iz qoldirgan. Diniy va ilmiy atamalar koʻpincha arab tilidan kirgan. Jumladan, *laylatulqadr* [qadr kechasi]. Ramazon oyining muqaddas sanaluvchi yigirma yettinchi tuni. Ramazon oyining 27-kechasi “laylaturqadr”, yaʼni “qadr kechasi” sanalar edi.

Yunoncha. Yunon tilidan kirgan soʻzlar, asosan, ilm-fanga oid. Ular ilmiy terminologiyada katta ahamiyatga ega. *Logistika* [logistike – hisoblash, muhokama sanʼati] 1) matematik, mantiq, aniq hisob-kitob qilish sanʼati.

2) matematikani mantiq orqali asoslovchi matematik – falsafiy oqim: yoʻnalish.

Logistika B.Rassel va uning maktabi vakillarining asarlarida bayon etilgan matematik, mantiq taraqqiyotidagi bosqichning nomi sifatida ham yuritiladi.

Inglizcha. Zamonaviy texnologiya va globalizatsiya taʼsiri ostida inglizcha soʻzlar oʻzbek tiliga kirib kelgan. Jumladan, *Lazer* [lazer “light amplification by stimulated emission of radiation” (majburiy nurlanish oqibatida yorugʻlikning koʻpayishi, kuchayishi) soʻzlar birikmasidagi bosh harflarni qoʻshish

orqali hosil qilingan] aniq uzunlikdagi to‘lqinga ega, juda ensiz va kuchli taramli nur manbayi bo‘lgan optik kvant generator (texnika, aloqa va tibbiyotda keng qo‘llaniladi).

Ma’lum bo‘lishicha, o‘zini fanga baxshida etgan bu olim yarimo‘tkazgichlar lazerini kashf etibdi.

Ruscha. Ruscha o‘zlashmalar, ayniqsa, sovet davrida keng tarqalgan. Bu so‘zlar kundalik hayot va texnika bilan bog‘liq. **Lampochka** [kichik lampa] elektr toki bilan nur tarqatadigan, atrofi sharsimon, noksimon va boshqacha shakli shishadan iborat yoritish asbobi; elektr chiroq. *Sherbek qorong‘u bog‘ ko‘chadan o‘tib, har joy-har joyda simyog‘ochlarda elektr lampochkalar qizarib turgan keng kuchaga yetganida, tanish hamqishloqlariga duch keldi.*

Nemischa. Nemis tilidan kirgan so‘zlar ilm-fan, texnika va sanoat sohalariga tegishli. Jumladan, **lager** [lager – o‘rin, joy, qarorgoh; ombor] 1. Qo‘shinning aholi yashamaydigan yerdagi vaqtincha qarorgohi. 2. Vaqtincha turish uchun qurilgan joy, vaqtincha qarorgoh. 3. Mahbuslar va harbiy asirlar saqlanadigan joy. 4. *ko‘chma.* Muayyan bir maslakdagi ijtimoiy- siyosiy guruh; hammaslak kishilar to‘dasi. Tichlik tarafdorlari lageri.

Italyancha. Italyancha o‘zlashmalar asosan san’at va musiqaga oid. **Libretto** [libretto – kitobcha] 1. Opera, operetta, oratoriya kabi musiqali - dramatik asarlarning so‘z matni; opera, balet mazmunining qisqa bayoni. *Oradan sal fursat o‘tmay, Hamid G‘ulom librettosi asosida “Xorazm qo‘shig‘i” operasini yozdi.*

2. Kinofilmning syujet rejasi yoki ssenariy sxemasi.

Xitoycha. Xitoy tilidan kirgan so‘zlar odatda oziq-ovqat yoki ixtisoslashgan mahsulotlarga tegishli. Jumladan, **Lag‘mon** [cho‘ziq xamir] xamirni cho‘zib yoki uzun ingichka kesib tayyorlanadigan, yuziga qayla solib yeyiladigan ovqat.

Ispancha. Ispan tilidan kirgan so‘zlar asosan hayvonot dunyosiga aloqador.

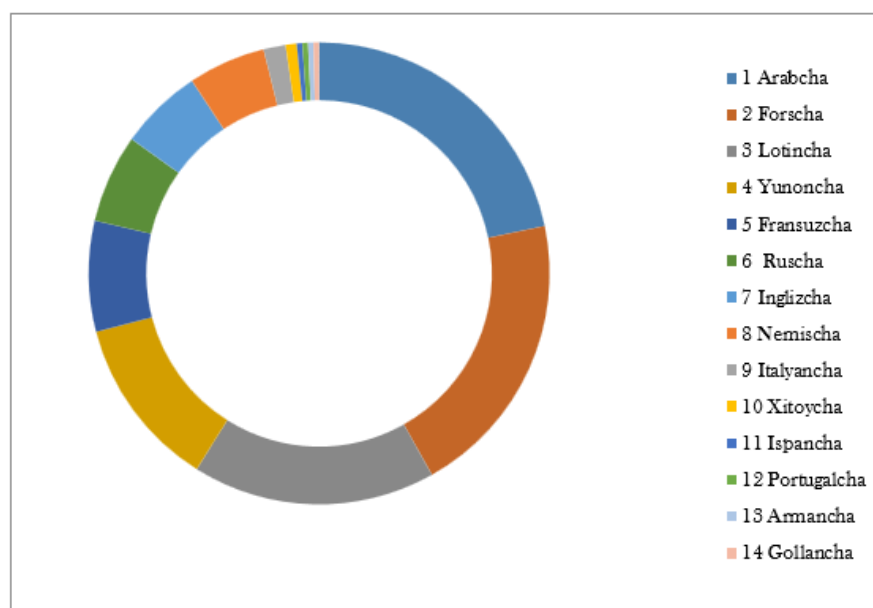
Jumladan, **lama** [lama-indeys tillaridan] **zool.** Janubiy Amerikada yashaydiga o‘rkachsiz kichikroq uya (xonakilashtirilgan lamadan yuk tashishda, go‘sh va qimmatbaho jun olishda foydalaniladi).

Armancha. Arman tilidan kirgan so‘zlar juda kam uchraydi. Odatda kundalik hayotda qo‘llaniladi. **Lavash** – [yupqa, yassi non]. *Bug‘doy unidan oshirilmay xamir tayyorlanib, yupqa qilib yoyilgach, ikki yuzasi qizartirib olinadigan non turi; turli taomlar tayyorlash uchun yarimmahsulot.*

Portugalcha. Portugalcha o‘zlashmalar asosan san’at sohasiga aloqador.

Jumladan, **lambada** [lambada – tayoq zarbi, zarbasi] oyoq va belni alohida harakatlantirib, juft-juft bo‘lib o‘ynaladigan brazilcha raqs turi. Olima so‘zlarning o‘zlashish darajasi quyidagi jadvalda keltirilgan:

2-jadval

Bu soʻzlarning har biri oʻzbek tilini boyitish va rivojlantirishda muhim oʻrin egallaydi. Ular nafaqat yangi tushunchalarni ifodalash uchun imkon yaratadi, balki madaniyatlararo aloqalarni aks ettiradi. Bu oʻzlashmalar oʻzbek tilining boshqa tillar bilan oʻzaro taʼsirini va ochiqligini namoyon etadi. Oʻzlashgan soʻzlarning turli manbalari oʻzbek tilining global madaniyat va ilm-fan jarayonlarida faol ishtirok etayotganini koʻrsatadi. Lotin, yunon, arab va fors tillaridan kirgan ilmiy atamalar ilm-fan va texnologiya rivojiga sezilarli taʼsir etgan. Fransuz va italyan tillaridan olingan soʻzlar sanʼat, musiqa va moda kabi nozik sohalarning tilini boyitdi. Rus va ingliz tillaridan kirgan soʻzlar texnika, kundalik hayot va zamonaviy texnologiyalarni ifodalash uchun yangi soʻzlar kiritdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”. Toshkent. 2022-yil.
2. “Oʻzbek tili leksikologiyasi”. Toshkent. 1981-yil.
3. “Oʻzbek tili izohli lugʻati”. Toshkent. 2022-yil.
4. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq”. Toshkent. 1913-yil

